

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

DOI

УДК 94:344.22(477.51)«1941/1943»

Олена ЛИСЕНКО* (Чернігів)

Спалені під час нацистської окупації села Чернігівщини: причини, мотиви, механізм, наслідки здійснення злочину**

Мета – використовуючи документи Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загартбників та їхніх поплічників, партійно-радянських органів, архівно-кримінальні справи на колаборантів із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, спогади учілілих мешканців спалених населених пунктів, що знаходяться на зберіганні в краєзнавчих музеях та архівах Чернігівської області, дослідити основні причини,

* *Лисенко Олена Володимирівна* – молодший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; dane51@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0001-6890-5074>

** *Стаття є результатом дослідження «Das Phaunomen der verbrannten Dourfer in der Ukraine unter nationalsozialstischer Besatzung», що було проведено за фінансової підтримки VW-Stiftung в 2022–2023 pp.*

механізм і наслідки спалення населених пунктів на теренах регіону. Авторка намагалася реконструювати перебіг подій, розглянути поведінку жертв і виконавців каральних акцій, практики виживання місцевого населення.

Методологія та методи. Для реалізації означеної мети були задіяні методи історичної реконструкції, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий методи. Критика історичного джерела здійснювалася з урахуванням принципів об'єктивності та історизму.

Висновки. Наявні матеріали свідчать, що однією з основних причин спалення сіл Чернігівської області була боротьба нацистських окупаційних формувань із радянськими партизанськими загонами. У спробах очищення захоплених територій від осередків збройного радянського опору та позбавлення партизан матеріальної бази та людських ресурсів застосовувалася тактика знищення населених пунктів разом із мешканцями.

Також вдалося встановити, що активну участь у здійсненні злочину поряд з німецькими окупаційними загонами брали учась угорські військові підрозділи, направлені на територію Чернігівської області, та службовці різних колабораційних формувань, зокрема, військовослужбовці Чернігівського добровольчого батальйону СД та української допоміжної поліції.

Ключові слова: спалення сіл, нацистські злочини, колаборанти, жертви, архівно-кримінальна справа, Чернігівщина.

Проблема знищених/спалених населених пунктів під час німецько-радянської війни у СРСР та радянській Україні зокрема, не лише недостатньо висвітлена у національній історіографії, а й витіснена на периферію історичної пам'яті ще за часів повоєнного комуністичного режиму.

Причиною такого цинічного ставлення до трагічної сторінки нацистської окупації, насамперед, була політична доцільність. Керманичам СРСР, командуванню партизанським рухом, співробітникам територіальних апаратів держбезпеки та військової розвідки потрібно було, у деяких випадках, пояснити причини загибелі населених пунктів на окупованій території.

Тому було створено ідеологічну конструкцію, що передбачала лише одну версію подій – це численні жертви «німецько-фашистських загарбників» у контексті масової боротьби

радянського народу проти загарбників. Для комуністичного режиму це була зручна стереотипна формула, де були замуфльовані проблеми та наслідки не завжди продуманих військових операцій у тилу ворога.

Персоніфікація виконавців воєнного злочину для широкого загалу, за потреби, була можлива лише у випадку затримання одного з рядових виконавців. При затриманні або виявленні причетності до таких воєнних злочинів осіб, які проживали на території країн Західної Європи чи Північної чи Південної Америки, в СРСР проводилися агітаційно-пропагандистські кампанії. Метою цих заходів було не лише стимулювання арешту і справедливого покарання таких осіб, а й ідеологічна боротьба у контексті «холодної війни»¹.

Оскільки цифри демографічних втрат за конкретними населеними пунктами були приблизно встановлені, персоніфікація жертв була спорадична. Найчастіше вона відбувалася з ініціативи місцевого партійно-радянського апарату у зв'язку з проведенням агітаційно-пропагандистських заходів, присвячених черговій даті німецько-радянської війни. Іноді активно підтримувалися ініціативи школярів, молоді, об'єднаних у пошукові групи, які намагалися вшанувати пам'ять загиблих односельців.

Пропонований дослідницький проєкт зосереджується на вивченні причин, механізму здійснення злочину, його виконавців та практиках виживання місцевого населення під час каральних операцій на окупованих нацистами територіях.

---

¹ На території Чернігівської області хрестоматійним став приклад обвинувачення генерал-лейтенанта вермахту, генерала бундесверу Адольфа Бруно Генріха Ернста Гойзінгера. Так, в обласній газеті «Деснянська правда» вміщено матеріал під назвою «Суворої кари Гойзінгеру». Генерала звинуватили у знищенні с. Козари. У публікації зазначалося, що у с. Козари був проведений мітинг, де розпочали збір підписів за видачу «воєнного злочинця Гойзінгера». Див. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470. оп. 16, спр. 136, арк. 55; Деснянська правда. 1962. – 21 січня.

У центрі дослідження – процес спалення сіл Чернігівської області радянської України та вбивства їхніх мешканців під час нацистської окупації. Водночас Чернігівщина була одним із центрів радянського партизанського руху в УРСР. Ці два фактори зумовили дослідницький інтерес у контексті взаємозв'язку широкого партизанського руху та масових каральних акцій.

Для вивчення були використані наступні документальні джерела. Важливим джерелом стали документи Надзвичайної державної комісії щодо встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників й їхніх поплічників та заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (далі – НДК). Деякі результати роботи НДК були опубліковані ще за радянської доби у центральних та регіональних науково-документальних збірках, присвячених пам'ятним датам «Великої Вітчизняної війни». Винятковий інтерес представляють рукописні матеріали районних і сільських надзвичайних комісій. Складені практично одразу після вигнання нацистів за безпосередньою участю мешканців населених пунктів, акти про злочини містять дати спалення сіл і містечок, відомості про кількість жертв, обставини та місця їхньої загибелі і поховання, часто зазначаються конкретні виконавці, які брали участь, масовому вбивстві. Також у деяких актах НДК Чернігівської області містяться відносно повні списки загиблих.

Іншим джерелом стали раніше засекречені з ідеологічних міркувань архівно-кримінальні справи на колаборантів, що знаходяться на зберіганні у Галузевому архіві Служби безпеки України та його підрозділах обласних УСБУ².

---

² Докладніше див.: *Подкур Р.* Документи органів державної безпеки про насильство над цивільним населенням у 1941–1945 рр. // *Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур.* – К.: Видавець В. Захаренко, 2018. – С. 59–93.

Здебільшого архівно-кримінальні справи на колаборантів датовано 1943 – початком 1950-х рр. Переважна більшість цих осіб була заарештована органами військової контррозвідки. Кримінальні справи на колаборантів у прискореному режимі розглядалися військово-польовими судами та військовими трибуналами згідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. «Про заходи покарання для німецько-фашистських злочинців, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів і зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і для їхніх поплічників».

Співробітники територіальних органів НКВС–НКДБ також виявляли службовців допоміжної поліції, військовослужбовців охоронних підрозділів, працівників окупаційної адміністрації. Після нетривалого розслідування передавали на розгляд Особливої наради при НКДБ СРСР, військово-польового суду, обласних судів, військового трибуналу військ НКВС.

При розслідуванні цієї категорії справ для співробітників держбезпеки в цей період був важливим факт служби у каральних окупаційних підрозділах, участь у вбивствах цивільних громадян, військовополонених. Слідчому була байдужа форма вбивства – розстріл, спалення цивільного населення чи знищення населеного пункту разом із його мешканцями. Важливим був момент визнання підслідного у колабораційній діяльності. Тому будь-які злочини тьмяніли перед головною «провиною» – службою в окупаційній адміністрації. Архівно-кримінальні справи цього періоду, хоч і містять згадки про злочини нацистського режиму, але здебільшого не містять докладного опису злочину. Найбільше слідчий цікавився пошуком та виявленням місця проживання колег підслідного.

Після смерті Й. Сталіна співробітники держбезпеки змінили підхід до розслідування діяльності воєнних злочинців. Відповідно змінилося і інформаційне наповнення архівно-кримінальних справ. Слідчого цікавили деталі злочину підслідного, наявність співучасників, їхня поведінка під час каральних

акцій чи вбивства. Для слідства стало важливим реконструювати участь конкретного заарештованого у конкретному злочині. Під час допиту намагалися з'ясувати прізвища командирів підрозділів, колег по службі, їхні функції, посадові обов'язки.

Також до кримінальних справ долучалися копії архівних документів обласних та центральних архівів, що описувалися обставини спалення населеного пункту: акти НДК, довідки партійно-радянських органів, спогади, витяги із щоденників тощо.

Важливим для дослідження стали документи партійно-радянських органів. У фондах Чернігівського обкому, райкомів КП(б)У та ЛКСМУ були виявлені доповідні записки про обставини знищення сіл, загибель цивільного населення, статистичні дані про людські втрати та супутні матеріальні збитки. Крім того, зазначені матеріали містять звіти та доповідні записки партизанських груп, загонів та з'єднань, що діяли на окупованій території.

Також були використані спогади тих, хто вижив під час каральних акцій. Згадані матеріали зберігаються у краєзнавчих музеях та архівах Чернігівської області. Ці джерела інформації найцінніші саме приватним досвідом «проживання» авторами спогадів. Внаслідок звернення до цих «історій з перших рук» було отримано можливість неформального та гранично особистого погляду на процес знищення населених пунктів.

Завдяки використанню згаданих джерел розпочато вивчення комплексу проблем знищення населених пунктів у Чернігівській області, яку згодом назвуть «краєм партизанської слави».

В історіографії докладно описано політику нацистської адміністрації стосовно цивільного населення окупованих нацистами територій. Одним із основних висновків дослідників було те, що ця політика була побудована на системі залякування та придушення спроб населення до спротиву³.

³ Див. зокрема: *Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т.* Система управління окупованими територіями України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: іст. нариси / ред. кол.: В. А. Смолій (голова редко-*

Відповідно до доктрини «Про військову підсудність у районі здійснення операції «Барбаросса» та про особливості повноваження військ» від 13 травня 1941 р. в Вермахт був зобов'язаний придушувати будь-який опір на окупованій території⁴. За допомогу партизанським загонам, порушення розпоряджень окупаційної адміністрації проти цивільного населення регулярно проводилися каральні операції та «акції відплати» як покарання за спротив.

Однією із складових такої політики було часткове або суцільне спалення населених пунктів. Даний вид покарання набув досить широкого розмаху у чернігівському регіоні. Нацистське командування знищення населених пунктів вважало за адекватний спосіб боротьби проти партизанського руху.

Усього з червня 1941 до листопада 1944 рр., тобто за весь період нацистської окупації, на території УРСР була повністю знищена значна кількість населених пунктів. На сьогодні українська історична спільнота ще не дійшла консенсусу щодо точної їхньої кількості. Цифри надто відрізняються.

Якщо дослідники Л. Легасова, М. Шевченко згадали про спалення 297 населених пунктів, то співробітники Українського інституту національної пам'яті нарахували 680 сіл. Матеріали Центрального державного архіву громадських об'єд-

---

легії), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець, В. М. Литвин, О. Є. Лисенко (відп. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – Кн. 1. – 321–367; Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–16; *Його ж.* Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 165–194 та ін.

⁴ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост.: Г.Ф. Заставенко (рук.) и др.; под общ. ред. Е.А. Болтина и Г.А. Белова. – 3-е изд. – М.: Экономика, 1985. – С. 20–21; 1941 год: В 2-х кн. – Кн. 1/ Сост. Л.Е. Решин и др.; под ред. В.П. Наумова; вступ. ст. акад. А.Н. Яковлева. – М.: Междунар. фонд «Демократия», 1998. – С. 27–30.

нань та українки містять інформацію про 338 населених пунктів⁵.

Під час наявних досліджень архівних документів вдалося виділити чотири основні причини знищення нацистською окупаційною адміністрацією населених пунктів та їхніх мешканців:

- знищення сіл під час антипартизанських операцій / покарання за діяльність радянських партизанів;
- спалення сіл як покарання за невиконання розпоряджень окупаційної адміністрації;
- акція відплати за бойові зіткнення у безпосередній близькості до населеного пункту;
- знищення населених пунктів під час відступу частин вермахту.

Згідно з наявною інформацією, найбільшу частку спалених склали села, знищені під час антипартизанських операцій, або спалення було покаранням за активні дії партизанських загонів.

Радянські партизанські загони, що діяли на території УРСР, змушували нацистське керівництво виробляти дійові стратегії. Усі антипартизанські операції відрізнялися масштабністю. Як правило, у них брали участь представники місцевої окупаційної адміністрації (старости, працівники місцевого

---

⁵ Л. Лєгасова, М. Шевченко. Спалені села (1941–1944 рр.): Український вимір трагедії с. 156 // Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/15.pdf. Архівні матеріали, що знаходяться на зберіганні Центральному державному архіві громадських об'єднань та українки, містять інформацію про 338 населених пунктів, спалених під час нацистської окупації. Так, у 1941 р. було спалено 8 населених пунктів, у 1942 р. – 86, у 1943 р. – 201, у 1944 р. – 43. Підрахунки Українського інституту національної пам'яті зафіксували 680 сіл (16 областей УРСР та Криму). Так, Вінницька область – 17 сіл; Волинська – 93, Дніпропетровська – 4, Житомирська – 121, Запорізька – 1, Київська – 48, Кіровоградська – 2, Львівська – 5, Полтавська – 6, Рівненська – 74, Сумська – 65, Тернопільська – 7, Харківська – 1, Хмельницька – 28, Черкаська – 15, Чернігівська – 63, Крим – 127.

самоврядування), допоміжна поліція, військові підрозділи охорони тилу та поліції безпеки.

До знищення населеного пункту призводила наявність у безпосередній близькості партизанського загону, який проводив свої операції проти окупантів.

Згідно з матеріалами Чернігівської обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських злочинців та їхніх поплічників, перші випадки знищення населених пунктів на території області зафіксовано наприкінці 1941 р.⁶ Так, 2 грудня 1941 р. було спалене с. Тополівка. Жертвами цієї каральної акції стали 152 особи⁷.

До каральної акції долучилися частини угорського експедиційного корпусу. Наприкінці листопада 1941 р. для нейтралізації партизанської загрози до Холменського району прибув угорський загін чисельністю 300 осіб, що знищили вищезгадані села. Через два дні, 4 грудня, підрозділи угорської армії знищили с. Лосівка з 112 його мешканцями⁸. 17 грудня 1942 р. угорські підрозділи спалили відразу два села – Самотуги та Богданівку⁹. Імовірною причиною знищення зазначених населених пунктів можна вважати розташування Чернігівського підпільного обкому КП(б)У в районі містечка Холми та дії

⁶ Чернігівська область була повністю окупована всього за місяць – з 23 серпня по 24 вересня 1941 р. Див.: Власенко С. Органи адміністративного та господарського управління німецьких окупантів у військовій зоні України (1941–1943) // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2006. – Вип. 83. – С. 53.

⁷ Повідомлення Чернігівської обласної комісії про злочини угорців на території 12 адміністративних районів Чернігівської області УРСР від 1945 р. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-3013, оп. 1, спр. 102, арк. 4–5.

⁸ Повідомлення Чернігівської обласної комісії про злочини угорців на території 12 адміністративних районів Чернігівської області УРСР від 1945 р. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 1, спр. 102, арк. 5.

⁹ Там само, арк. 5.

трьох партизанських загонів: Перелюбського, Рейментарівського та Холменського.

Чернігівська обласна комісія зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських злочинців та їхніх полічників після аналізу наявних матеріалів дійшла висновку, що угорські військовослужбовці причетні до знищення 38 611 радянських громадян на території 12 районів області¹⁰.

Під час відкритого судового процесу, що відбувся 17–25 листопада 1947 р. у Чернігові, всі обвинувачені¹¹ свідчили про причетність угорських окупаційних військ до знищення населених пунктів під час антипартизанських акцій. Командири військових підрозділів на допитах зазначали, що у своїх діях вони керувалися директивами ОКВ від 13 травня 1941 р. та 11 листопада 1942 р., інструкцією угорського генерального штабу №10, що регламентували діяльність окупаційних військ та рекомендували методи боротьби з партизанами¹².

Відомо про причетність угорських підрозділів до знищення с. Ількуча¹³ та с. Загребельна Слобода Сновського райо-

¹⁰ Ідеться про Грем'яцький, Городнянський, Корюківський, Менський, Новгород-Сіверський, Понорницький, Сосницький, Семенівський, Михайло-Коцюбинський, Холменський, Щорський, Чернігівський райони.

¹¹ На лаві підсудних опинилися 13 військовослужбовців-угорців: генерал-лейтенант Золдан Алдя-Пап, генерал-майори Ласло Сабо, Іштван Бауман, Дердь Вуковарі та Геза Ерліх, полковники Шандор Захар, Ференц Амон, Бела Шафрань, Ласло Шипрак та Дезе Бердефі, гонвед Йозеф Борош і три німці: колишній начальник штабу 399-ої оберфельдкомендатури підполковник Бруно Байер, підполковник Стефан фон Тюльф та командир військового округу Генріх Дросте. Докл. див. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 60, спр. 1288, т. 1–6.

¹² Протокол допиту колишнього солдата угорської армії Е. Науманна от 22.10. 1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 4, арк. 28; Протокол допиту колишнього начальника штабу східної окупаційної групи, полковника генерального штабу З. Іштвана от 3.11.1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 4, арк. 77 зв.

¹³ Довідка на свідка П. Вилуватого, що проходив по кримінальній справі. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 6, арк. 23.

ну¹⁴, с. Ведильці, хуторів Борки і Храпатий¹⁵, с. Пакуль¹⁶ Чернігівського району.

Згідно із наявних архівних матеріалів, вдалося простежити деякі методи, що застосовувалися нацистським окупаційним режимом під час операції проти радянських партизан. Села та хутори, розташовані у лісистій місцевості, апіорі вважалися партизанськими. Тому каральні загони намагалися максимально очистити населені пункти, як вони вважали, від помічників партизан. Район, де помічали партизан, оточувався. Карателі просувалися у бойовому порядку, намагаючись оточити та знищити радянських партизан¹⁷. В операціях, окрім угорських та німецьких окупаційних частин, брали участь поліцейські охоронні батальйони, загони допоміжної поліції, військовослужбовці польової жандармерії та співробітники СД.

Типовими прикладами помсти за дії радянських партизанів були факти знищення с. Єліно 2 березня 1942 р., м. Корюківка 1–2 березня 1943 р.¹⁸, с. Козари 11 березня 1943 р.¹⁹ і с. Клубівка 14 березня 1943 р. Чернігівської області²⁰.

¹⁴ Довідки на свідка В. Биховець, що проходить по кримінальній справі. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 6, арк. 24.

¹⁵ Протокол допиту колишнього командира батальйону 32 піхотного полку 105 дивізії 8 угорського окупаційного корпусу майора Д. Берфеді від 29.10.1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 3, арк. 37.

¹⁶ Довідка на свідка Ф. Цибуля, що проходить по кримінальній справі. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 6, арк. 13.

¹⁷ Протокол допиту колишнього командира 105 угорської окупаційної дивізії генерал-лейтенанта З. Адля-Папа від 26.10.1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 4, арк. 50.

¹⁸ Протокол допиту свідка Т. Капішної від 01.09.1944 р. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. Р-7021, оп. 78 д. 14 л. 22–23.

¹⁹ Протокол допиту свідка І. Михайленка від 05.07.1951 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 982 арк. 130.

²⁰ Протокол огляду території с. Клубівка старшим слідчим контррозвідки «СМЕРШ» капітаном Сахаровим від 22.10.1943 р. ГАРФ, Р-7021, оп. 78, д. 39, л. 309–312.

Завдяки архівно-кримінальним справам на колаборантів, що зберігалися у секторі архівного забезпечення Служби безпеки України у м. Чернігові, вдалося відстежити участь тих чи інших окупаційних підрозділів у каральних операціях зі знищення сіл. Під час дослідження були певні труднощі, оскільки переважна більшість заарештованих намагалися не деталізувати власну участь у каральних операціях, сподіваючись обійтися загальними фразами та всіляко уникаючи подробиць власної участі у злочині. Однак наявність в архівно-кримінальних справах докладних свідчень громадян, які вижили, істотно допомогла у реконструкції тих трагічних подій.

Спалення сіл. Село Загребельна Слобода

Як уже зазначалося вище, село було спалено під час антипартизанської операції. Серед основних винуватців знищення села свідки назвали угорських військовослужбовців. Також наявні свідчення про активну участь жандармерії с. Нові Боровичі²¹.

Навесні 1942 р., у період розливу р. Снов, радянські партизани, через важкі погодні умови, були змушені розташуватися у с. Загребельна Слобода. Дізнавшись про це, у сусіднє село Нові Боровичі, розташоване за 3 км від с. Загребельна Слобода на іншому березі р. Снов, прибув зведений загін німецьких та угорських військовослужбовців, що мав на озброєнні артилерію. Каральний загін через річку здійснив артилерійський обстріл Загребельної Слободи і, переправившись на човнах через р. Снов, здійснив арешти та вбивство мешканців села²².

За свідченнями тих, хто вижив, мешканці Загребельної Слободи намагалися сховатися від карального загону. Налякані

---

²¹ Протокол допиту свідка М. Биховець від 12.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 28 зв.

²² Протокол допиту обвинуваченого П. Жилко від 25.09.1950 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 1089, арк. 22 зв.

перспективою покарання за дії радянських партизан, прихопивши деяке майно і худобу, селяни зникли в оточуючому село лісі²³. Використовуючи природні укриття (яри, урочища) вони, за свідченням М. Полевика, ховалися майже тиждень²⁴. Така тактика зумовила порятунок частина селян, які сховалися у лісі.

Проте частину селян знайшли та під конвоем доставили до с. Загребельна Слобода. Свідок О. Авраменко бачила, як загін угорців привів до села 60–70 осіб²⁵. Після нетривалого допиту всю групу, до якої входили люди похилого віку, жінки та діти, карателі загнали в окрему хату, забили вікна і підпалили, обстрілявши будівлю з автоматів з усіх боків. Зачинені у приміщенні люди загинули від куль або згоріли живцем²⁶.

Згідно з свідченнями свідків, у затриманні місцевих мешканців допомогу надала О. Авраменко. Саме вона привела ворожий загін із 15 осіб, який конвоював арештованих із урочища «П'ятницьке» до села²⁷. Протокол її допиту свідчив, що вона обміняла життя своєї родини на життя односельців²⁸.

Село Козари

Спалення с. Козари Чернігівської області сталося 11 березня 1943 р. і було проведено силами Чернігівського добровольчого батальйону СД та поліцейських із навколишніх сіл. Про це

---

²³ Протокол допиту свідка М. Биховець від 12.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 28 зв.

²⁴ Протокол допиту свідка М. Полевик від 12.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 31 зв.

²⁵ Протокол допиту обвинуваченої О. Авраменко від 23.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 14 зв.

²⁶ Протокол допиту свідка А. Кривенко від 22.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 36.

²⁷ Протокол допиту свідка М. Биховець від 12.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 29 зв.

²⁸ Протокол допиту обвинуваченої Є. Авраменко від 23.04.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 473, арк. 14-15.

свідчив колишній сільськогосподарський комендант Носівського району Г. Дросте²⁹. Причиною знищення с. Козари, згідно із свідчень Г. Дросте, стала сутичка з партизанським загonom. Під час бою був оточений один з підлеглих сільськогосподарського коменданта. Саме для його звільнення був викликаний підрозділ батальйону Чернігівського СД³⁰. Його розповідь доповнили свідчення двох мешканок с. Козари М. Гончарової та М. Пархоменко. Вони також стверджували, що знищення села стало наслідком нападу партизанів. Під час партизанського нападу було вбито 2 німецькі солдати і поранено офіцера. За словами свідків, на другий день після цього інциденту розпочалася каральна акція³¹.

Про те, що напад партизанів спричинив спалення села, свідчив і колишній поліцейський с. Козари А. Левачкін. Він зазначив, що с. Козари розташоване у лісистій місцевості та мешканці села підтримували зв'язок із партизанами³².

За свідченням М. Савоська, каральна акція у с. Козари почалася рано вранці, коли частина селян ще спала. Каральний загін, що приїхав на вантажівках, висадився неподалік від населеного пункту. Учасники каральної акції були озброєні автоматами, гвинтівками та пістолетами. Для запобігання втечі місцевих мешканців спочатку село було оточене. Потім частина загону увійшла до Козар і почала розстрілювати людей,

---

²⁹ Свідчення Г. Дросте у стенограмі судового процесу, що проходив у Чернігові 18 листопада 1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 2, ч. 1, арк. 138.

³⁰ Свідчення Г. Дросте у стенограмі судового процесу, що проходив у Чернігові 18 листопада 1947 р. ГДА СБ України, ф. 60, спр. 1288, т. 2, ч. 1, арк. 138.

³¹ Протокол допиту свідка М. Мапошової-Гончарової від 09.06.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк.41; протокол допиту свідка М. Пархоменка від 09.06.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк. 47.

³² Протокол допиту обвинуваченого А. Левачкіна від 06.10.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк. 32 зв.

незважаючи на вік та стать. Потім карателі почали підпалювати обійстя. Згідно із свідченнями осіб, які вижили, відомо, що у Козарах, частина мешканців була спалена живцем³³.

Водночас перед початком знищення села, родини колаборантів (поліцейських та інших співробітників окупаційної влади) отримали можливість, за допомогою спеціальних перепусток, залишити населений пункт³⁴.

Учасники каральної акції та свідки, яким пощастило вижити, зазначали, що виконавцями злочину були солдати Чернігівського добровольчого батальйону СД³⁵. Свідок І. Михайленко, зазначав, що оточення та спалення с. Козари здійснювали солдати у німецькій формі зеленого кольору, але часто вони «балакали» між собою російською та українською мовами³⁶.

Ці свідчення підтвердили інші очевидці трагедії. Так, у спогадах, записаних начальником відділу історико-краєзнавчого музею с. Козари Лідією Харченко, очевидець каральної акції Олександра Мазуренко свідчила:

³³ Протокол допиту свідка М. Савоська від 08.07.06.1951 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 982, арк. 125–127

³⁴ Протокол допиту обвинуваченого А. Левачкіна від 27.09.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк. 20.

³⁵ Формування Чернігівського добровольчого батальйону СД розпочалося ще у вересні 1942 р. Особовий склад був розбитий на 3 роти, взводи та відділення по 12 осіб у кожному, на чолі відділень були командири – групенфюрери, з числа військовослужбовців перших мобілізацій. Взводами командували також мобілізовані в батальйон у чині цугфюрера, кілька взводів об'єднувалися в роту, командування якої здійснював вже німецький офіцер. Загальне керівництво батальйону здійснював оберштурмфюрер СС, австрієць за походженням Гайнц Карл Альберт Крос, 1910 р. н. Відомо, що основна хвиля рекрутських наборів припала на кінець 1942 р., проте вони тривали до червня 1943 р. Чисельність військовослужбовців батальйону сягала 400–500 осіб. Проте, за інформацією деяких військовослужбовців батальйону, чисельність була значно більшою – 700 осіб.

³⁶ Протокол допиту свідка І. Михайленка від 05.07. 1951 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 982, арк. 130.

«Я пішла до сусідів по воду, набрала її та поверталася додому. А назустріч – вулицею німецька машина. Десь чути були постріли, і мене охопило якесь занепокоєння. Я забігла до хати, і бачу у вікно – від сусідів йдуть німці до нас і, не сказавши жодного слова, почали стріляти. Прийшовши до тями, бачу все в крові, серед дому мертві, а я жива. І чую українською мовою один каже: «Я хочу води». «Ось, бери і пий», – відповів інший російською. А потім почали нишпорити по скрині»³⁷.

Про те, що у каральній акції у с. Козари брали участь і військовослужбовці Чернігівського добровольчого батальйону СД, також відомо з їхніх архівно-кримінальних справ³⁸. Проте, військовослужбовці батальйону, у протоколах допитів, воліли не афішувати свою роль. Хрестоматійним прикладом стали свідчення військовослужбовця батальйону І. Федорченка, який, хоч і визнавав, що населений пункт був спалений, але наголошував, що мешканці Козар знищувалися виключно німцями. Такої ж версії подій дотримувалися інші військовослужбовці батальйону, зокрема М. Мельник³⁹.

Хутір Боєць

Спалення хутора Боєць також безпосередньо пов'язане з діяльністю радянських партизан. Згідно з свідченнями, хутір був спалений угорським каральним загоном за надання допомоги у розквартируванні та харчуванні партизан. Про те, що зазначена каральна операція була здійснена силами саме

³⁷ З фондів історико-краєзнавчого музею, с. Козари.

³⁸ У секторі архівного забезпечення Галузевого архіву Служби безпеки України у Чернігівській області зберігалася близько 90 архівно-кримінальних справ на військовослужбовців батальйону. У більшості з них є згадки про каральну операцію у с. Козари.

³⁹ Протокол допиту обвинуваченого М. Мельника від 04.07.1951 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 982, арк. 70.

угорських підрозділів, свідчили Д. Лебідь⁴⁰, Л. Роговенко⁴¹, І. Петрук⁴².

Згідно із свідченнями свідків, 5 або 6 березня 1943 р. до хутора увійшли радянські партизани і перебували там до 9 березня 1943 р. Після відходу партизанського загону 10 березня 1943 р., рано-вранці, до х. Боєць виїхало 50 возів із угорськими солдатами. Загін до хутора не доїхав, а спішився неподалік лісу і почали рухатися до населеного пункту. Солдати спочатку пограбували місцеве населення, відібрали одяг, худобу, продукти харчування та цінні речі. Близько 13-ї години дня почали зганяти місцеве населення з околиць до центру у напрямку колгоспного двору. Спроби опору жорстко каралися⁴³. Усіх зігнаних мешканців хутора Боєць розділили на дві частини: чоловіків та жінок з дітьми⁴⁴. Чоловіків залишили на колгоспному дворі, а жінок відвели у двір сусідньої садиби⁴⁵. Після чого, до вечора, всі мешканці були розстріляні, а хутір повністю спалено⁴⁶. Жертвами цієї каральної акції стали майже 300 осіб,⁴⁷ за винятком 6 осіб⁴⁸.

⁴⁰ Протокол допиту обвинуваченого Д. Лебеда від 01.10.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 1, арк. 194 – 195.

⁴¹ Протокол допиту обвинуваченого Д. Лебеда від 05.10.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 2, арк. 13

⁴² Протокол допиту свідка І. Петрука від 14.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 78

⁴³ Протокол допиту свідка О. Синявського від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 95-96.

⁴⁴ Протокол допиту свідка О. Синявського від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 96.

⁴⁵ Протокол допиту свідка О. Синявського від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 97.

⁴⁶ Протокол допиту свідка І. Петрук від 05.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 73.

⁴⁷ Протокол допиту свідка О. Синявського від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 97.

⁴⁸ Протокол допиту свідка М. Ступака від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 2, арк. 58.

Село Клубівка

Підставою знищення населеного пункту також були дії партизанського загону. Відомо, що 13 березня 1943 р. через село рухався партизанське з'єднання Героя Радянського Союзу О. Федорова. Між селами Клубівка та Пізнопали відбувся бій між окупаційними військами та радянськими партизанами, де окупанти зазнали значних втрат – вбито 25 німців та спалено 10 автомашин⁴⁹.

Каральна операція розпочалася наступного дня, 14 березня 1943 р., о 10 годині ранку. Зведений каральний загін на вантажівках в'їхав до Клубівки. Частина загону була розбита на групи та направлена до сільських обійсть. Вони обходили двори, розстрілювали жінок, людей похилого віку та дітей, підпалювали хати та господарські приміщення. Інша частина розташовувалася за межами села, запобігаючи втечі мешканців.

Безпосередній учасник цієї каральної акції Ф. Фастенков зазначав, що солдати заходили до житлових будинків, перевіряли господарські приміщення, підвали, погребі. Зазвичай у будинок заходили по одному або по двоє, після лунали поодинокі постріли, після огляду його підпалювали⁵⁰. Також фіксувалося вбивство мешканців села гранатами⁵¹. Зазвичай це відбувалося під час обшуку обійсть, оскільки деякі мешканці намагалися сховатися у льохах. Якщо на прохання карателів із батальйону СД вилізти мешканці Клубівки не погоджувалися, то у льох кидали гранату⁵². Знищення с. Клубівка тривало цілий день, увечері горіло все село⁵³.

⁴⁹ Копія хронологічної довідки про окупацію с. Клубівка [не датована]. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 5, арк. 70–71.

⁵⁰ Протокол допиту свідка І. Фастенкова від 24.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 3, арк. 116.

⁵¹ Протокол допиту обвинуваченого П. Белана від 03.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 16 зв.

⁵² Протокол допиту обвинуваченого П. Белана від 24.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 38 зв.

⁵³ Протокол допиту свідка І. Фастенкова от 24.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 3, арк. 118.

* * *

Під час опрацювання архівних документів вдалося виявити кілька характерних особливостей проведення каральних акцій. Враховуючи їх агресивно-демонстративний характер, доцільно вважати їх посланням «необхідної покори» мешканцям Чернігівської області.

По-перше, це максимально швидка відповідь. Усі акції «відплати» проводилися відкрито та демонстративно. Так, села Яцево та Бобровиця були знищені після повстання ув'язнених у Яцівському трудовому таборі, що розташовувався неподалік цих населених пунктів. 21 лютого 1943 р. одночасно з придушенням бунту почався розстріл місцевих мешканців с. Бобровиця та спалення їхніх обійсть⁵⁴. Наступного дня, 22 лютого 1943 р., було повністю знищено с. Яцево. Формальною причиною зазначеної акції стало нібито приховування в'язнів Яцівського трудового табору та міфічний зв'язок з партизанами⁵⁵.

Спалення с. Козари також сталося 11 березня 1943 р., тобто наступного дня після вбивства німецьких солдатів⁵⁶.

Показовим, демонстративним, швидким і масштабним було знищення м. Корюківка 1–2 березня 1943 р. Ця акція була відплатою за нічний напад 27 лютого 1943 р., коли радянські партизани розгромили окупаційний гарнізон, знищили до 100 військовослужбовців, звільнили із місцевої в'язниці представників радянсько-партійного активу та членів їх сімей, родини партизанів⁵⁷.

⁵⁴ Протокол допиту обвинуваченого П. Белана. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 11 зв.

⁵⁵ Протокол допиту обвинуваченого П. Белана від 02.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 14–14 зв.

⁵⁶ Протокол допиту свідка А. Ходкевича від 08.06.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк. 38 зв.

⁵⁷ Звіт про роботу Корюківського підпільного райкому КП(б)У за період з 09.1941 по 10.1943р. Держархів Чернігівської обл., ф. П-259, оп. 2, спр. 52, арк. 14.

По-друге, така поспішність була пов'язана із бажанням знищити максимальну кількість мешканців приреченого населеного пункту. Окупанти боялися, що налякане діями партизан, в очікуванні невідворотного і жорстокого покарання, цивільне населення цілком могло сховатися в навколишніх лісах чи сусідніх селах, суттєво знижуючи «виховний ефект» своєю втечею. Прихопивши при цьому частину власного майна та худобу, селяни знижували також матеріальний зиск каральної акції.

У рамки цієї логіки вписувалися послання, що заколисували пильність обивателів. Вони озвучувалися представниками окупаційної адміністрації або службовцями допоміжної поліції. Так, свідок С. Мовчан, мешканка сусіднього з х. Боєць с. Орлівка зазначала, що після відходу радянських партизан із хутора туди прибули угорські солдати і запевнили стривожених селян, що приводів для занепокоєння немає, що покарають за сприяння партизанам лише винних⁵⁸. Колишній поліцейський с. Яцево В. Солошенко відразу ж після втечі ув'язнених із Яцівського трудового табору заспокоював односельців. Згідно з його теорією, мешканці села не повинні бути покарані тому, що вони не винні у повстанні табірників та їхній втечі. Серед аргументів значилося і те, що саме село не вважалося партизанським, оскільки не розташовувалося у лісі⁵⁹.

Саме такі послання ставали основними причинами збільшення жертв під час каральних операцій серед цивільного населення. Довіряючи заявам представників окупаційної влади, мешканці сіл залишалися на місцях. Також здебільшого селяни не завжди були психологічно готові залишити власне майно та родові садиби, що були надбані за роки життя. Попри вже знані звірства нацистів, населення сподівалося, що на

⁵⁸ Протокол допиту свідка С. Мовчан від 23.03.1958 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 164.

⁵⁹ Протокол допиту обвинуваченого В. Солошенко від 20.11.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф.6, спр. 313, арк. 52.

масове вбивство непричетного до підпільно-партизанської діяльності цивільного населення окупанти неспроможні.

По-третє, на підставі архівно-кримінальних справ та спогадів вдалося встановити, що каральні акції щодо знищення населених пунктів проводилися відповідно до чітких алгоритмів.

Спочатку сили, що були задіяні в каральній операції, оточували населений пункт. Таким чином нацисти запобігали масовим втечам приречених на вірну смерть. Потім частина карателів починали вишукувати мешканців, забирати матеріальні цінності та продукти харчування по домогосподарствам. Після вилучення майна та продуктів, починалося знищення мешканців конкретного об'єкта.

Централізоване вилучення майна, продуктів харчування, худоби та птиці під час каральних акцій набувало небаченого розмаху. Так, під час операції у с. Яцево було вивезено 4 вантажівки збіжжя. При цьому вантажили на машини з самого ранку до 23 години вечора. Також було відправлено до м. Чернігів майже 100 голів рогатої худоби та понад 25 коней⁶⁰.

Найбільш повну картину вилучення майна вдалося виявити в архівно-кримінальній справі на Д. Лебеда⁶¹. Так, учасник вивезення награбованого майна Ф. Кривда стверджував, що 16 возів, на яких карателі вивозили речі зі спаленого хутора Боєць, спочатку відправили для заготівлі дров для потреб угорського штабу, розташованого у селищі Холми. Проте вони були зупинені передовими частинами угорців та направлені у напрямку хутора⁶². Ці вози з світанку до 12 години дня зали-

⁶⁰ Протокол допиту обвинуваченого П. Белана від 24.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 36 зв.

⁶¹ Докладному розслідуванню завдячуємо політичним поглядам фігуранта справи. Його захоплення ідеями «українського буржуазного націоналізму» зумовило прискіпливу увагу слідчих до його минулого і, як наслідок, належне виконання службового обов'язку.

⁶² Протокол допиту свідка М. Терещенка від 14.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 115-116.

шалися на хуторі. При цьому селяни були свідками нечуваного пограбування. Ф. Кривда стверджував, що угорці крали все майно: одяг, застрелених свиней, курей та іншу худобу⁶³. Свідок М. Тищенко зазначав, що селян з підводами розділили на дві частини і спрямували у протилежні кінці хутора для оптимізації навантаження награвованого. Після того, як всі підводи були навантажені майном, вони були відведені за хутір, де чекали на закінчення каральної акції. Після цього ці дві групи були направлені в різні села: одна – до с. Авдіївка, друга – до с. Орлівки⁶⁴.

Вбивство мешканців населених пунктів відбувалося також за двома алгоритмами. Перший – централізований – коли мешканці розстрілювалися великими групами в одному місці. Другий – розстріл за місцем проживання, безпосередньо у домогосподарстві. Наприклад, знищення мешканців х. Боєць чітко відповідає першому алгоритму. Згідно свідчень М. Терещенка⁶⁵, М. Петровича⁶⁶, А. Синявського⁶⁷, усі мешканці хутора були зігнані до центру населеного пункту, поділені на дві групи та розстріляні.

Вбивство мешканців с. Кувечичі відбувалося у їхніх садибах. Учасник каральної операції військовослужбовець Чернігівського добровольчого батальйону СД Д. Здор зазначав, що особисто брав участь у розстрілі мешканців у їхніх будинках⁶⁸.

⁶³ Протокол допиту свідка Ф. Кривди від 14.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 118-119.

⁶⁴ Протокол допиту свідка М. Терещенка від 14.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 115-116.

⁶⁵ Протокол допиту свідка М. Терещенка від 14.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 115-116.

⁶⁶ Протокол допиту свідка М. Петровича від 13.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 85.

⁶⁷ Протокол допиту свідка А. Синявського від 13.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 96.

⁶⁸ Протокол допиту обвинуваченого Д. Здора від 05.05.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 8481, арк. 37.

Такий алгоритм застосовувався у с. Яцево. Карателі групи по 10 осіб, здійснювали розстріли людей, що перебували у будинках⁶⁹. Для «оптимізації» процесу розстрілу практикувалося збирання в одному дворі двох і більше сімей. Їх під виглядом перевірки документів зганяли у двір однієї садиби і там розстрілювали⁷⁰.

Знищення трупів мешканців можна звести до трьох алгоритмів. Перший і наймасовіший – трупи спалювалися на місці розстрілу, тобто в обійсті. Він відзначався мінімальними зусиллями і швидкістю. Типовими прикладами стали села Яцево, Бобровиця, Кувечичі, Козари, де спалення трупів практикувалося безпосередньо у будинках відразу після розстрілу.

Другий – це централізоване знищення і, відповідно, спалення в одному приміщенні. Такі випадки фіксувалися під час спалення сіл Ведильці, Рейментарівка, Загребельна Слобода.

Третій – трупи карателі не закопували і не спалювали, їх залишали для залякування мешканців інших сіл, як демонстрацію спроможності окупаційного режиму до жорсткого покарання за спротив. Згодом їх закопували або односельці, що вижили, або мешканці навколишніх сіл. Типовим прикладом стали вбиті мешканці хутора Боєць.

Однак фіксувався і «гібридний» спосіб приховування трупів. Він описаний у свідченнях військовослужбовців Чернігівського добровольчого батальйону СД. Серед обов'язків солдатів батальйону був збір тіл розстріляних мешканців⁷¹. Трупи переміщали до приміщення, яке потім підпалювали⁷².

⁶⁹ Протокол допиту обвинуваченого М. Тимошенка від 06.03.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 144.

⁷⁰ Протокол допиту свідка П. Рудого від 09.09.1955 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 10156, т. 2, арк. 23–24.

⁷¹ Протокол допиту свідка М. Тимошенка від 06.03.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 144.

⁷² Протокол допиту свідка А. Бухмея від 10.03.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 2, арк. 4–9

Примітно, що під час усіх відомих каральних акцій, що мали місце на території Чернігівської області, поки не виявлено жодного задокументованого випадку організованої чи спонтанної спроби опору каральним загонам. Хоча ймовірність того, що такі випадки були, досить висока.

Єдиним винятком стала спроба хресної ходи у с. Клубівка. Згідно з інформацією старшого слідчого відділу контррозвідки «СМЕРШ» 18 стрілецького корпусу капітана Сахарова від 22 жовтня 1943 р., священник православної церкви Є. Єрмоленко зробив спробу вплинути на каральний загін особистим виходом до них із церковним хрестом. Однак його розстріляли і спалили разом з родиною⁷³.

Проаналізувавши поведінку жертв під час каральної акції, було виявлено деякі типові моделі поведінки, що стали визначальними для їхньої подальшої долі.

Найпоширенішим рушійним почуттям був страх за власне життя та родини, втрати майна. Це накладало відбиток на всі наступні дії селян. Частина тих, хто вижив, розповіли, що вони кинули майно і втекли, або отримали такий наказ від старших родичів, зайнятих порятунком майна. Тобто, втеча була досить дієвим способом виживання і допомогла врятуватися багатьом мешканцям спалених сіл.

В. Бригинець, уродженець с. Яцево, свідчив, що з початком каральної акції отримав чіткий наказ від батька, зайнятого порятунком майна, тікати із села. Бригинець наказ виконав, перебіг луг у напрямку с. Ульянівки, де сховався⁷⁴.

Ф. Булавинець, уродженка с. Клубівка, також змогла втекти разом із родиною через болото до лісу⁷⁵. О. Кравченко, меш-

⁷³ Протокол огляду місцевості с. Клубівка Добрянського району Чернігівської області від 22.10.1943 р. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 78, д. 39, л. 309–312.

⁷⁴ Протокол допиту свідка В. Бригінца від 14.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 4-6.

⁷⁵ Протокол допиту свідка Ф. Булавинця від 15.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 165.

канка с. Клубівка, зазначила, що вона, побачивши, як горить інший край села, разом з дітьми побігла до лісу, сховавшись на іншому боці річки⁷⁶. Л. Московченко, побачивши палаючі будинки у Клубівці, разом з іншими мешканцями села, кинувся тікати у бік лісу⁷⁷. До цієї тактики вдавалися мешканці хутора Ількуча, сіл Загребельна Слобода, Козари, Рейментарівка, Клубівка та інших.

Прямо протилежною реакцією на втечу було бажання врятувати майно, зокрема продукти харчування та речі. Так, свідок спалення с. Клубівка О. Бобир, описуючи початок каральної акції у селі, згадувала, що після початку пожежі на протилежному боці села її батьки та дідусь зайнялися порятунком речей та продуктів із будинку⁷⁸. Порятунком речей підтверджувала й уціліла М. Гапоненко. Вона зазначала, що після того, як побачила пожежу, разом із сестрою, почала виносити речі з будинку і продовжувала це робити до безпосереднього наближення карателів до садиби⁷⁹.

Втеча з охопленого вогнем села була не єдиним способом порятунку. Багато мешканців сіл через різні причини намагалися знайти укриття у межах самого села або його околиць. О. Горбачевська, уродженка м. Корюківка, свідчила, що вона разом з іншими жителями міста у кількості 150 осіб сховалася у буртах картоплі⁸⁰. Є. Бердаш, уродженка с. Яцево, свідчила, що вона разом з матір'ю та братом знайшла укриття у викопа-

⁷⁶ Протокол допиту свідка О. Кравченко від 08.03.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9198, арк. 105.

⁷⁷ Протокол допиту свідка Г. Московченко від 06.03.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9198, арк. 115–116.

⁷⁸ Протокол допиту свідка А. Бобиря від 13.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 160–162.

⁷⁹ Протокол допиту свідка М. Гапоненко від 15.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 168–169.

⁸⁰ Протокол допиту свідка О. Горбачевської від 17.12.1943 р. Держархів Чернігівської обл., П-470, оп. 5, спр. 516, арк. 53.

ному окопі на сусідському городі. Разом із ними там ховалося приблизно 20 осіб⁸¹. А. Бобир, уродженка с. Клубівка, під час каральної операції, знайшла притулок у сусідському добре замаскованому окопі. У ньому, крім, А. Бобир, перебувало ще 8 осіб⁸². М. Крутоус, мешканка с. Ведильці, свідчила, що вона під час каральної операції ховалася на цвинтарі у рові⁸³. Т. Мороз, мешканка м. Корюківки, також під час розстрілу ховалася у окопі, що був викопаний на її городі⁸⁴. О. Кирюша, мешканець с. Яцево, разом із братом Михайлом шукали порятунку у льоху⁸⁵. О. Мацура під час каральної акції у с. Яцево, разом із 15 сусідами сховався у льоху⁸⁶. М. Гончарова, мешканка с. Козари, переховувалася у підвалі⁸⁷. В. Савченко, уродженка м. Корюківка, знайшла притулок у копиці сіна⁸⁸. В. Ніколаєва, також уродженка м. Корюківки, ховалася зі своєю родиною у болоті⁸⁹.

Звісно, всі ці спроби не завжди були успішними. Частина мешканців сіл, які ховалися в межах населених пунктів, при

---

⁸¹ Протокол допиту свідка О. Бердаш від 14.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 1–2.

⁸² Протокол допиту свідка А. Бобир від 13.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 160–162.

⁸³ Протокол допиту свідка М. Крутоус від 18.06.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 567, арк. 56–57 зв.

⁸⁴ Протокол допиту свідка Т. Мороз від 01.09.1944 р. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 78, д. 14, л.д. 24–25 об.

⁸⁵ Протокол допиту свідка А. Кирюши від 09.06.12.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 35–39.

⁸⁶ Протокол допиту свідка А. Мацути від 19.11.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 313, арк. 76.

⁸⁷ Протокол допиту свідка М. Гончарової від 09.06.1948 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 602, арк. 40.

⁸⁸ Протокол допиту свідка О. Горбачевської від 17.12.1943 р. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 5, спр. 516, арк. 53 зв.

⁸⁹ Протокол допиту свідка В. Николаєвої від 01.10.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 117.

ретельному прочісуванні місцевості виявлялися карателями. Їх конвоювали до місця централізованого розстрілу або вбивали на місці виявлення. Поширеним способом знищення великих груп мешканців, що ховалися у ямах, окопах чи льохах, були гранати.

Мешканці сіл, які зважилися на втечу, далеко не завжди могли вирватися з оточеного населеного пункту. Карателі, які брали участь в акції, отримали наказ стріляти у втікачів і чітко його виконували.

Деякі мешканці змогли врятуватися безпосередньо під час розстрілу. Отримавши легкі поранення, або не отримавши їх зовсім, вони змогли вибратися з палаючих будинків або клунь, сховатися та втекти. Про такі випадки порятунку свідчили О. Горбачевська⁹⁰, М. Салівон⁹¹, М. Наказна⁹². Вони спільно з односельцями або самотужки йшли зі знищеного населеного пункту. Як свідчила О. Горбачевська, яка вижила під час масового розстрілу мешканців м. Корюківка у ресторані, вона вибралася з місця розстрілу та прийшла додому разом із ще двома жінками. Згодом вона змушена була залишити цей населений пункт⁹³.

Також виявлені документи, переважно з архівно-кримінальних справ, дозволили виявити/дослідити кілька моделей поведінки безпосередніх виконавців каральних акцій.

Вживання алкоголю було повсюдним явищем серед військовослужбовців каральних загонів⁹⁴. Його використовували

⁹⁰ Протокол допиту свідка О. Горбачевської від 17.12.1943 р. Держархів Чернігівської обл., П-470, оп. 5, спр. 516, арк. 53.

⁹¹ Протокол допиту свідка М. Салівон від 24.11.1943 р. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 78, д. 39, л. 163–167 об.

⁹² Протокол допиту свідка М. Наказної від 01.09.1944 р. ГАРФ, ф. Р-7021, оп. 78, д. 14 л. 26–27 об.

⁹³ Копія протоколу допиту свідка О. Горбачевської від 17.12.1943 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 103–104.

⁹⁴ Докл. див. . Edward V. Westermann. *Drunk on Genocide. Alcohol and Mass Murder in Nazi Germany*. 2021. S. 289.

як засіб для подолання страху перед акцією і зняття стресу після масових вбивств. Про вживання алкоголю свідчили як жертви каральних акцій, так і безпосередні учасники. А Бухмей, військовослужбовець добровольчого Чернігівського батальйону СД, свідчив, що під час знищення с. Клубівка солдати вживали алкоголь. Його знайшли під час обшуку одного обійстя у бджолиних вуликах⁹⁵. Виявлені свідчення, що після завершення каральних акцій виконавці продовжували вживати алкоголь⁹⁶. Про нестримне пияцтво було чудово поінформовано німецьке командування, проте воно не реагувало на таку поведінку підлеглих⁹⁷.

Документи і спогади фіксували надмірну жорстокість та вбивства заради розваги. Під час каральних акцій фіксувалися випадки знищення людей задля розваги. Так, військовослужбовець Чернігівського добровольчого батальйону СД Д. Здор хвалився перед своїми односельцями: «Коли підіймаєш дитину на багнет, вона корчиться на ній, як жабенятко»⁹⁸. Інший факт жорстокого поводження під час каральних акцій згадувала мешканка м. Чернігова Т. Іванова. У спогадах, написаних після війни, вона акцентувала увагу на тому, що під час знищення сіл Яцево та Бобровиця, карателі отримували насолоду від розстрілів чи спалення людей. Один із колаборантів зі сміхом і задоволенням описував смерть немовляти, якого

⁹⁵ Протокол допиту свідка А. Бухмея від 12.06.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 2, арк. 25–30.

⁹⁶ Протокол допиту свідка С. Мурашко від 13.09.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 3, арк. 142.

⁹⁷ Протокол допиту свідка Б. Литвина від 22.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 3, арк. 133.

⁹⁸ Згідно із свідченнями С. Мельниченка, колишній військовослужбовець батальйону СД Д. Здор це розповідав односельцям влітку 1943 р. біля сільської кузні. Протокол допиту свідка С. Мельниченко від 22.03.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 8481, арк. 118 зв.

кинули на розпечене вугілля залишків дерев'яного будинку: «Він скрутився наче ковбаска, випростався і лопнув»⁹⁹.

Військовослужбовець Чернігівського добровольчого батальйону СД Г. Савченко зазначав, що під час спалення с. Бобровиця кинув у вогонь вчительку, комсомолку О. Лісовець, яка вистрибувала з палаючого будинку сім разів¹⁰⁰. Про спалення живцем свідчила мешканка м. Корюківка В. Савченко. Під час спалення міста живими у вогонь були вкинуті її мати, сестра та невістка¹⁰¹. О. Кирюша, очевидець вбивства власної родини у с. Яцево, свідчив, що його дворічну сестру Пашу, один із карателів кинув у палаючий сарай ще живу¹⁰². П. Друзенюк, мешканець с. Клубівки, свідчив, що під час каральної акції директорку сільської школи М. Бічуку облили бензином, підпалили та відпустили. Охоплена полум'ям, волаючи від болю Бічук бігла вулицею¹⁰³. М. Буряк, мешканка с. Новоселівка зазначала, що при знищенні с. Яцево її батько, йдучи на роботу, заходив до сусідських садиб. Однак у живих нікого не застав, усі були мертві. Так, у родині Т. Шершня з 5 осіб не вижив ніхто, а наймолодшого хлопчика проткнули багнетом. Також було вбито й родину Коваленків. Увесь будинок був залитий кров'ю,

⁹⁹ Згідно із спогадами Т. Іванової, їй, ще маленькій дівчинці, вдалося підслухати розмову двох поліцейських, які прийшли в гості до її сусіда. Поліцейські, не підозрюючи, що їхні одкровення мають свідка, без сором'язливості, згадували про свої злочиння. Спогади Т. Іванової про період окупації м. Чернігова німецько-фашистськими загарбниками 1941–1943 рр. від 20.09.1977 р. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 57, арк. 14–15.

¹⁰⁰ Протокол допиту свідка П. Рудого від 08.12.1943 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 10156, т. 1, арк. 28.

¹⁰¹ Протокол допиту свідка В. Савченко від 17.12.1943 р. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 5, спр. 516, арк. 53 зв.

¹⁰² Протокол допиту свідка О. Кирюши від 09.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 35 – 39.

¹⁰³ Протокол допиту свідка П. Друзенюка від 07.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 176.

господареві розпороли живіт. Ніхто не вижив у сім'ях М. Копші, Г. Копші, Ф. Шестака. Дружину останнього, попередньо згвалтувавши, вбили пострілом у голову¹⁰⁴.

З давніх-давен мародерство було способом поліпшити власне матеріальне становище. Крадіжка майна у приречених під час каральних акцій була легким способом надбання добротних речей та продуктів харчування.

Під час каральних акцій німецьке командування наказувало збирати майно та продовольство приречених мешканців населеного пункту для подальшого централізованого розподілу. Але під час обшуків обійсть поліцейські, жандарми, солдати Чернігівського добровольчого батальйону СД приховували частину знайденого майна та продовольства¹⁰⁵. Розкрадалися речі, що мали хоча б мінімальну цінність: їжа¹⁰⁶, одяг¹⁰⁷, тканина¹⁰⁸, побутові знаряддя¹⁰⁹.

Про нормалізацію мародерства під час антипартизанських операцій серед колаборантів свідчили також їхні родичі. Так, Н. Шевченко зазначала, що її чоловік, який служив в українській допоміжній поліції, завжди з операцій привозив про-

---

¹⁰⁴ Протокол допиту свідка М. Буряк від 21.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 9–10.

¹⁰⁵ Протокол допиту обвинуваченого І. Лисенко від 28.10.1943 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 8740, арк. 49.

¹⁰⁶ Копія протоколу допиту обвинуваченого П. Белана від 02.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 5, арк. 219.

¹⁰⁷ Копія протоколу допиту обвинуваченого В. Бобрухи від 10.02.1944 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 5, арк. 234.

¹⁰⁸ Додатковий протокол допиту обвинуваченого П. Дєдова від 29.11.1943 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 9291, арк. 243.

¹⁰⁹ Протокол допиту свідка А. Кирюши від 09.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 35 – 39

дукти та одяг. Якось привіз навіть шовкові суknі, що було на той час великою розкішшю¹¹⁰.

Цікавий випадок мародерства описала у свідченнях мешканка с. Клубівка М. Гапоненко. Під час знищення села карателі прийшли до її садиби і почали перебирати особисті речі, які Гапоненко разом із сестрою винесли з дому. У скрині, що сестри встигли витягти до саду, карателі знайшли гармонію та барабан. Знайшовши музичні інструменти, вони почали грати різні мелодії¹¹¹. Все відбувалося на тлі палаючих будинків, криків приречених людей і склало у свідомості очевидців апокаліптичну картину.

Поховання жертв

Попелища спалених сіл, обвуглені димарі та зруйновані печі були усіяні обгорілими трупами та скелетами їхніх мешканців. Цей краєвид назавжди залишався у пам'яті вцілілих.

Т. Іванова, тоді ще маленька дівчинка, емоційно описала попелища обійсть, що залишилися після каральної операції:

«І справді все село Яцеве та частину с. Бобровиці було спалено.

Над попелищами стирчали одні селянські печі з димарями. Все довкола було чорне [...] З згарищ стирчали чорні кістки рук із пальцями, ніг та чорні обгорілі голови людей, черепи без очей із щелепами зубів. Між великими скелетами були маленькі [...]. На селянських печах теж лежали обгорілі скелети, а один не зовсім обгорілий звисав із печі, а таз та ноги лежали на лежанці»¹¹².

Цей спогад свідчить, що окупаційна адміністрація не займалася похованням тіл, залишаючи місце злочину автентичним. У цьому є основна різниця між централізованим зни-

---

Протокол допиту свідка Н. Шевченко від 05.05.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 328, арк. 33.

¹¹¹ Протокол допиту свідка М. Гапоненко від 15.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 168-169.

¹¹² Спогади Т. Іванової про період окупації м. Чернігова німецько-фашистськими загарбниками 1941–1943 рр. від 20.09.1977 р. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 57, арк. 15–16.

щенням громадян єврейської національності чи ув'язненими. Під час розвантаження в'язниць або «остаточного вирішення єврейського питання» поховання трупів було обов'язковим.

Після спалення сіл поховання рештків родичів, сусідів, односельців повністю лягало на плечі тих, хто вижив. М. Гапоненко, уродженка с. Клубівка, свідчила, що після каральної акції жертви були поховані у двох великих братських могилах, але виконавців назвати не змогла¹¹³. Свідок О. Друзенко зазначила, що власноруч поховала свого батька у дворі садиби, на місці його смерті. Перепохований він був на цвинтарі лише у 1970-і рр.¹¹⁴. Про поховання родичів на місці загибелі свідчив й І. Ковтун¹¹⁵.

Подібна ситуація склалася під час поховання жертв у с. Яцево. О. Кирюша зазначив, що поховав своїх батьків недалеко від згарища¹¹⁶. Г. Строгий також поховав свого батька на пожарищі будинку¹¹⁷. При цьому часто поховання розстріляних і спалених родичів часто відбувалося таємно через страх бути покараним. Так, мешканець с. Яцево І. Шабета зазначив, що закопував родичів уночі¹¹⁸. У м. Корюківка В. Третяк свідчив, що поховав сім'ю свого дядька, включаючи його неповнолітніх дітей¹¹⁹.

---

¹¹³ Протокол допиту свідка М. Гапоненко від 06.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 182.

¹¹⁴ Протокол допиту свідка А. Друзенко від 12.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 184.

¹¹⁵ Протокол допиту свідка І. Ковтуна від 12.08.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 188.

¹¹⁶ Протокол допиту свідка А. Кирюши від 09.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 39.

¹¹⁷ Протокол допиту свідка Г. Строгого від 21.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 79.

¹¹⁸ Протокол допиту свідка І. Шабети від 15.07.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 83.

¹¹⁹ Протокол допиту свідка В. Третяка від 18.09.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 134.

У повністю спаленому хуторі Боець усі трупи були централізовано закопані упродовж трьох днів М. Петровичем за участю мешканців сусіднього села Орлівка¹²⁰.

Не всім спаленим пощастило бути похованими одразу після каральної акції. М. Соїна, свідчила, що прийшовши до міста Корюківки, за два тижні після його знищення, вона побачила біля купи шлаку тіла вбитих жінок із дітьми. Ці рештки згодом були вивезені небайдужими громадянами до хутора Лукавець та поховані на місцевому кладовищі¹²¹.

Вцілілі

Після поховання родичів вцілілі мешканці спалених сіл намагалися нормалізувати власне життя. Вони змушені були шукати собі прихисток, житло, продукти харчування, одяг тощо. Згідно наявних свідчень, саме для цього ті, хто вижив у каральних операціях, поверталися до своїх сіл. Так, Г. Гаврик, уродженець та мешканець с. Яцево, вимушено повертався до села з лісу, де ховався зі своєю родиною, на згарище, гнаний почуттям голоду¹²². М. Соїна свідчила, що поверталася до Корюківки за картоплею, що була закопана в ямі¹²³.

Вцілілі люди часто розходилися по навколишніх селах, де знаходили собі притулок. Виявлені свідчення, що особи, які вижили із сіл Яцево і Бобровиця, йшли до найближчого села Ульянівка, де облаштовувалися у родичів чи знайомих. Колишній поліцейський с. Яцево В. Солошенко свідчив, що після похорону родичів, він та його тітка з двома дітьми прийшли на

¹²⁰ Протокол допиту свідка І. Петровича від 13.09.1957 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 4423, т. 4, арк. 85.

¹²¹ Протокол допиту свідка М. Соїної від 18.09.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 123–128.

¹²² Протокол допиту свідка Г. Гаврика [протокол не датований]. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 313, арк. 58 зв.

¹²³ Протокол допиту свідка М. Соїної від 18.09.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 123–128.

проживання до с. Ульянівка¹²⁴. М. Сойна, мешканка м. Корюківка, свідчила, що мешкала на хуторі Лукавець Домашлинської сільради, разом зі своїми трьома дітьми, до визволення Корюківки восени 1943 р.¹²⁵

Також є свідчення про спроби відновити будови на згарищі. У протоколі огляду спаленого с. Клубівка від 22 жовтня 1943 р. старший слідчий відділу контррозвідки «СМЕРШ» 18 стрілецького корпусу капітан Сахаров зазначав, що на поелищі села вцілілі проживали у куренях і землянках¹²⁶.

Статистичні підрахунки жертв

Після звільнення від нацистів території Чернігівської області переважна більшість тих, хто вижив, повернулася на постійне місце проживання. Усі населені пункти, за винятком хутора Сергушки¹²⁷, були відбудовані. Частина з них зникла вже у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Як зазначалося на початку дослідження, відсутні точні дані про кількість спалених населених пунктів на території республіки. Матеріали Чернігівського обкому Компартії за 1943–1944 рр., зокрема доповідна записка про наслідки окупації (знищення населених пунктів та окремих домогоспо-

¹²⁴ Протокол допиту обвинуваченого В. Солошенко від 02.09.1947 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 313, арк. 34.

¹²⁵ Протокол допиту свідка М. Соїної від 18.09.1986 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 4, арк. 123–128.

¹²⁶ Протокол огляду території с. Клубівка Добрянського району Чернігівської області від 22.10. 1943 р. ГАРФ, ф.Р-7021, оп. 78, д. 39, л. 309–312.

¹²⁷ Авторкою використано дані науково-документального видання «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 рр.: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів» / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко; відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2013. – 224 с.

дарств), містить відомості про повне знищення 75 населених пунктів¹²⁸. Але у доповідній секретаря Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецова секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 7 грудня 1943 р. зазначається цифра – знищено 61 населений пункт. Однак у цьому ж документі особливо наголошувалося, що наявні підрахунки є досить приблизними¹²⁹.

Згідно до актів НДК та інших матеріалів, вдалося документально підтвердити знищення 63-х населених пунктів, де загинуло 16 557 осіб.

На сьогодні встановити точну кількість сіл та жертв неможливо. Причин відсутності точного обліку жертв декілька. По-перше, під час проведення каральної акції важливим був масштаб та наочна демонстрація невідворотності покарання за спротив чи непокору окупаційній адміністрації. Про облік приречених на смерть ніхто не замислювався¹³⁰. По-друге, представники партійно-радянського апарату після вигнання нацистів активно займалися документуванням нацистських злочинів. Проте вони наголошували на самому факті злочину, враховуючи, насамперед, матеріальний бік справи. Фіксувалася кількість спалених дворів, знищених матеріальних цінностей. Самі злочини знеособлювалися і не деталізувалися.

Тому дослідники використовують фрагментарні поіменні списки, що були складені під час роботи районних комісій НДК

¹²⁸ Відомість наслідків німецької окупації (знищених населених пунктів та дворів) [документ не датований]. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 5, спр. 290, арк. 11.

¹²⁹ Доповідна секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову від 07.12.1943 р. Держархів Чернігівської обл., ф. П-470, оп. 5, спр. 290, арк. 24.

¹³⁰ У доповідній записці господарської команди 104 про спалення населених пунктів Чернігівської області наголошувалося про відсутність точної кількості осіб, убитих у цих операціях. Причинами стали відсутність інформації із СД, що не надавало жодних відомостей про жертви та імовірних втікачів з цих сіл. Переклад доповідної записки WI KDO 404 (Чернігів) в економічну інспекцію Південного регіону від 01.05.1943 р. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, спр. 14032, т. 5, арк. 172–175.

у 1943–1945 рр. У подальшому до проблеми поіменного обліку мешканців спалених сіл партійне керівництво, за рідкісним винятком, не поверталось. Мешканці, які вижили, не вважалися окремою постраждалою категорією. Тому додаткових розслідувань, опитування свідків, перевірки і звірення списків із довоєнними документами сільрад та колгоспів не проводилося.

На сьогодні достовірно встановлено, що найбільшу кількість нацисти знищили у 1943 р. – загалом 30 населених пунктів, загинуло 13 502 особи. У 1942 р. було спалено 11 населених пунктів із 2224 жертвами, найменшу кількість знищено у 1941 р. – 5 сіл. Тоді жертвами стали 240 осіб. Точну дату знищення не вдалося встановити у 17 населених пунктів, тоді жертвами виявилось 591 особа.

Проте поіменно вдалося встановити лише половину жертв. Згідно з інформацією, опублікованою у історико-меморіальному виданні «Книга Скорботи України. Чернігівська область», відомо про 8 169 осіб загиблих під час каральних операцій. Так, наприклад, неперсоніфіковані матеріали НДК свідчать про вбивство у с. Бобровиця – 418 мешканців¹³¹, с. Яцево – 226 осіб¹³², с. Кувечичі – 172, с. Клубівка – 531¹³³. Поіменно вдалося встановити імена у с. Бобровиця – 3-х осіб, с. Яцеве – 239 осіб, с. Клубівка – 551 осіб (див. таб. 1)

---

¹³¹ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941–1943 / Упоряд.: П. В. Дніпровський, С. В. Малкієль. – Чернігів, 1947. – С. 255.

¹³² Там само.

¹³³ Копія хронологічної довідки по с. Клубівка Добрянського району Чернігівської області [не датована]. ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. 6, ф. 6, спр. 14032, т. 5, арк. 71.

**Порівняльна таблиця спалених населених пунктів
Чернігівської області і кількості загиблих їхніх мешканців**

Таблиця 1

Назва населеного пункту	Дата знищення	Кількість жертв	
		«Довідник...» ¹³⁴	Книга «Скорботи» ¹³⁵
Баранівка с., Семенівська міська громада	09.1943	12	
	04.12.1941		11
Бірки с., Михайло- Коцюбинська селищна громада (на момент знищення – хутір)	12. 1942	216 ¹³⁶	–
Бобровиця с. (включено до складу міста Чернігова)	22.02.1943	418	3
Богдалівка с., Корюківська міська громада (на момент знищення – хутір).	14.12.1941	–	–

¹³⁴ Авторкою використано дані науково-документального видання «Спалені села і селища Чернігівщини в 1941–1943 рр.: злочини проти цивільного населення. Збірник документів і матеріалів» / Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада, Український інститут національної пам'яті, Пошукове агентство по створенню науково-документальних серіалів «Книга Пам'яті» та «Реабілітовані історією». Упоряд.: С. В. Бутко, О. В. Лисенко; відп. ред.: Р. І. Пилявець. – Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2013. – 224 с.

¹³⁵ Використані дані п'яти томів історико-меморіального видання «Книга Скорботи України. Чернігівська область».

¹³⁶ Цифру зазначено разом із мешканцями хутора Красне вбитими та примусово вивезеними на каторгу.

Будо-Вороб'ївська с., Новгород-Сіверська міська громада	–	–	–
Ведильці с., Михайло-Коцюбинська селищна об'єднана територіальна громада	16/27.02.1943	230	49
	03.05.1943	400	204
Велике Устя с., Сосницька селищна громада	4.02.1943	25	28
Ворб'ївка с., Новгород-Сіверська міська громада	1943	–	–
Гута-Студенецька с., Сновська міська громада	02.03.1942	24	1
Єлине с., Єлинська сільська рада	23.03.1942	500	255
	26.03.1942		
Жеребецьке с., Козелецька селищна громада (на момент знищення – хутір)	–	–	–
	–	–	–
Іванівка с., Іванівська сільська громада	19.09.1943	3	–
Іванківці с., Дігтярівська селищна рада	9-10.09.1943		
	11.09.1943	90 ¹³⁷	70

¹³⁷ Цифра зазначена разом із мешканцями хутора Сергушкі.

Калинівське с., Семенівська міська громада (на момент спалення – хутір)	10.06.1943	7	–
Клубівка с., Добрянська селищна громада	14.03.1943	506	551
Клюси с., Сновська міська громада	13.08.1942	182	70
Козари с., Носівська міська громада.	11.03.1943	3908	2114
Корніїв с., Козелецька селищна громада	–	12	–
Коробчине с., Носівська територіальна громада (на момент спалення – хутір)	21.03.1943	–	–
Коростень с., Олишівська територіальна громада (на момент спалення – хутір)	–	–	–
Корюківка, м. Корюківська територіальна громада	01.03.1943	6700	1299
	02.03.1943		160
Червоне с., Ічнянська	12.1942	216 ¹³⁸	3

¹³⁸ Цифру вказано разом із мешканцями хутора Бірки вбитими та примусово вивезеними на примусові роботи.

територіальна громада (на момент спалення – хутір)			
Кувечичі с., Новобілоуська територіальна громада	6.02.1943	174	
	28.04.1493		204
Купчичі с., Сосницька селищна громада	10-13.09.1943	83	48
Лемешівка с., Городнянська територіальна громада	24.09.1943	14	13
Лосівка с., Семенівська територіальна громада	3.12.1941	165	108
Лисківка с., Любецька селищна громада	05.1943	–	–
Майбутнє с., Корюківська територіальна громада (на момент спалення – хутір)	25.04.1943	6	1
Марківці с., Бобровицька територіальна громада	5.01.1943,	37	73
	19.03.1943	48	
	04.1943	–	
Мекшунівка с., Любецька територіальна громада	05.1943	9	–

Мочалище с., Новобасанська територіальна групада,	18.12.1942	267	265
Мурав'ї с., Новгород- Сіверська міська групада	13.07.1942.	45	–
Озерна Гута с., не існує, на момент спалення – хутір	–	–	–
Озеряни с., Варвинська територіальна групада	19.03.194		258
Олійники с., Корюківська територіальна групада	22.12.1941.	–	40
Орлівка с., Новгород- Сіверська територіальна групада	1943	–	–
Охрамієвичі с., Корюківська територіальна групада	17.04.1943	16	16
Пакуль с., Михайло- Коцюбинська територіальна групада	8.05.1943	105	46
Перелюб с., Корюківська територіальна групада	22.03.1942	50	21

Пізнопали с., Ріпкинська територіальна груада	14.03.1943	50	29
Піски с., Іванівська територіальна груада,	28.12.1942	861	923
Плиски с., Плисківська територіальна груада	07.03.1943	–	8
Полуботки с., Новобілоуська територіальна груада,	–	31	–
Прибинь с., Корюківська територіальна груада	25.04.1943	55	17
Пролетарська Рудня с., кол., нині Рудня с., Любецька селищна груада	05.1943	–	5
Рейментарівка с., Корюківська територіальна груада	21.12.1941	115	187
Рокитне с., Новобасанська територіальна груада	18.12.1942	197	246
Самотуги с., Корюківська територіальна груада	22.12.1941	87	17

Сергушки, хутір, не існує	9-11.09.1943	90 ¹³⁹	70
Сираї с., Козелецька територіальна грумада	09.1943	12	2
Сокирін с., Козелецька територіальна грумада	18.03.1943	12	1
Сулак с., Носівська територіальна грумада (на момент спалення – хутір)	28.03.1943	–	19
	08.07.1942	–	48
Тимоновичі с., Семенівська територіальна грумада	09.1943	–	20
Тихоновичі с., Сновська територіальна грумада	17.04.1943	112	57
Тополі с., Козелецька територіальна грумада	Зима 1942	350	–
Тополівка с., Тупичівська територіальна грумада	3.12.1941	150	–
Чайкине с., Новгород-Сіверська територіальна грумада	08.1942	4	–

¹³⁹ Цифру зазначено разом із жителями с. Іванківці.

Часнівці с., Козелецька територіальна грумада (на момент спалення – хутір)	19.03.1943	–	1
Червона Гута с., кол., нині Гута, Любецька селищна грумада	23.02.1943	124	114
Червоні Партизани с., кол., нині Володькова Дівиця, Носівська територіальна грумада	08.07.1942	175	137
	28.03.1943	120	32
Шестовиця с., Киянська територіальна грумада	14.05.1943	52	12
Шкуранка с., Любецька територіальна грумада	05.1943		
Яцеве с., сучасна назва з 1947 р. Новоселівка Киселівська територіальна грумада,	22.02.1943	440	239
Всього		16493	8169

Висновки

На основі наявних джерел вдалося дослідити, що основною підставою для знищення сіл на території Чернігівської області була боротьба нацистських окупаційних формувань із радянськими партизанськими загонами. У спробах очищення

захоплених територій від осередків збройного радянського опору та позбавлення партизан матеріальної бази та людських ресурсів застосовувалася тактика спалення цілих населених пунктів разом із мешканцями.

При спаленні того чи іншого села каральні загони діяли відповідно до чітких алгоритмів, покликаних, з одного боку, полегшити здійснення злочину, з іншого – продемонструвати населенню окупованих територій міць і силу «нової влади». Паралельно з цим карателі займалися поліпшенням свого матеріального становища.

Також вдалося встановити, що активну участь у знищенні населених пунктів нарівні з німецькими окупаційними військами здійснювали угорські військові частини, спрямовані на територію Чернігівської області, та службовці різних колабораційних формувань, зокрема, військовослужбовці Чернігівського добровольчого батальйону СД та української допоміжної поліції.

REFERENCES

1. Butko S. (Comp.). (2013). Spaleni sela i selyshcha Chernihivshchyny v 1941–1943 rokakh: zlochynty proty tsyvilnoho naseleння. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Chernihiv: Vydavnytstvo Desna Polihraf. [In Ukrainian].
2. Edward, B. (2021). Westermann. Drunk on Genocide. Alcohol and Mass Murder in Nazi Germany.
3. Honcharenko,, O., Lysenko O., Pershyna, T. (2011). Systema upravlinnia okupovanymy terytorii Ukrainy. In: Smolij V. A. (ed). Ukraina v Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI stolittia: ist. narysy. Kyiv: Naukova dumka, Vol.1, pp. 321–367. [In Ukrainian].
4. Lehasova, L., Shevchenko, M. (2010). Spaleni sela (1941–1944 rr.): ukrains'kyj vymir trahedii. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, (13), pp. 154–169. [In Ukrainian].
5. Lysenko, O. (2004). Druha svitova vijna iak predmet naukovykh doslidzhen' ta fenomen istorychnoi pam'iaty. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, pp. 3–16. [In Ukrainian].

6. Lysenko, O. (2011). Doslidzhennia istorii Druhoi svitovoi vijny u suchasnij Ukraini: osnovni tendentsii ta perspektyvy. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, pp. 165–194. [In Ukrainian].
7. Podkur, R. Dokumenty orhaniv derzhavnoi bezpeky pro nasytstvo nad tsyvil'nym naselenniam u 1941–1945 rr. In: Vasyli'iev, V. Kashevarova, N., Lysenko, O., Panova M., Podkur R. (compos.). (2018). *Nasytstvo nad tsyvil'nym naselenniam Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941–1944*. Kyiv: Vydavets' V. Zakharenko, pp. 59–93. [In Ukrainian].
8. Reshin, L.E. (Comp.), Naumov, V.P. (Ed.), YAkovlev, A.N. [Foreword]. (1998). 1941 god: V 2 kn. Vol. 1. Moscow. [In Russian].
9. Vlasenko, S. (2006). Orhany administratyvnoho ta hospodars'koho upravlinnia nimets'kykh okupantiv u vijs'kovij zoni Ukrainy (1941–1943). *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka*, (83), pp. 53–56. [In Ukrainian].
10. Zastavenko, G.F., Boltin, E.A., Belov, G.A. (1985). *Prestupnye tseli – prestupnye sredstva. Dokumenty ob okkupacionnoj politike fashist-skoy Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.)*. (3 ed.) Moscow: Ekonomika. [In Russian].

**Lysenko O. Villages burned during the Nazi occupation
of Chernihiv region: causes, motives, mechanism,
consequences of the crime**

The purpose of the article is to investigate the main causes, mechanism and consequences of the burning of settlements in the Chernihiv region on the basis of documents of the Extraordinary State Commission for the Identification and Investigation of Crimes of the Nazi Invaders and Their Accomplices, Party-Soviet bodies, archival and criminal files on collaborators from the funds of State Archive Branch of the Security Services of Ukraine, and memoirs of the surviving residents of the burned settlements kept in local history museums and archives of the Chernihiv region. The author attempted to reconstruct the events, to examine the behaviour of the victims and perpetrators of punitive actions, and the survival practices of the local population.

Methods and methodology. The researcher used historical reconstruction, comparative historical, problematic and chronological, and specific search methods to accomplish this purpose. The concepts of objectivity and historicism were taken into account when analyzing the historical sources.

Conclusions. The available sources demonstrate that the conflict between Soviet partisan troops and Nazi occupying forces was a major factor in

the burning of villages in the Chernihiv region. The strategy of destroying communities and their inhabitants was employed in an effort to rid the seized lands of areas of armed Soviet resistance and to deny the partisans access to resources, both human and material.

It was also established that, along with the German occupation forces, Hungarian military units sent to the territory of Chernihiv region and members of various collaboration groups, in particular, members of the Chernihiv Volunteer SD Battalion and the Ukrainian Auxiliary Police, took an active part in the crimes.

Keywords: burning of villages, Nazi crimes, collaborators, victims, archival and criminal case, Chernihiv region.